

Izvorni naučni rad
UDK 26-76(497.16)

František ŠISTEK (Prag)

Institut za istoriju Češke akademije nauka – Prag
frantsistek@volny.cz

ZEMLJA BEZ JEVREJA? CRNA GORA I JEVREJI PRIJE 1918.¹

Članak pokušava odgovoriti na pitanje da li su u Crnoj Gori prije 1918. godine živjeli Jevreji, odnosno, zašto je Crna Gora bila možda jedina evropska država bez Jevreja. U uvodnom dijelu, tekst rezimira dosadašnja saznanja o prisustvu Jevreja u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju, iako pod mletačkom i kasnije habsburškom vlašću, ova oblast je bila usko povezana s Crnom Gorom u užem smislu riječi. Središnji dio teksta posvećen je teritoriji crnogorske države prije 1918. Autor na osnovu istraživanja popisa, državnih dokumenata, putopisne građe i etnološke literature zaključuje da u dostupnim izvorima ne nalazimo pomene o Jevrejima nastanjenim u Crnoj Gori. Uprkos tome, Crnogorci su s Jevrejima povremeno dolazili u dodir, njihove tragove nalazimo u toponimiji, legendama i slično. Autor promatra razloge odsustva Jevreja u Crnoj Gori, koji su bili uglavnom ekonomskog i socijalnog karaktera. U crnogorskom zakonodavstvu nijesu postojala nikakva antijevrejska ograničenja, niti se u Crnoj Gori prije 1918. moglo govoriti o antisemitizmu. Na kraju posvećuje pažnju crnogorskom dijelu Sandžaka zbog njenog specifičnog istorijskog razvoja.

Ključne riječi: *Jevreji, Crna Gora, Balkan, demografija, etnologija, vjerske i nacionalne manjine, judaizam*

Ovaj članak pokušava na osnovu dostupnih istorijskih izvora odgovoriti na pitanje da li su u Crnoj Gori prije 1918. godine živjeli Jevreji, ili je Crna Gora stvarno bila jedina evropska država gdje Jevreji nijesu živjeli ni povremeno, u sasvim zanemarljivom broju. Radi se o prvoj naučnoj studiji

¹ Ovaj tekst je nastao kao rezultat standardnog grantovskog projekta br. 20-02699S „Jevreji u Crnoj Gori: od nevidljivosti do zajednice“, finansiranog Grantovskom agencijom Češke republike (GA ČR) / Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR).

na ovu temu. Prvo ćemo rezimirati dosadašnja saznanja o Jevrejima u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju, oblasti koja je bila s Crnom Gorom u tadašnjem smislu usko povezana. Glavnu pažnju ćemo posvetiti teritoriji samostalne knjaževine, kasnije kraljevine Crne Gore u granicama poslije Berlinskog kongresa 1878. Na kraju ćemo razmatrati moguće tragove nekadašnje prisutnosti ili kontakta s Jevrejima na kontinentalnom ševeru današnje Crne Gore, odnosno u dijelu Sandžaka koji je Crnoj Gori pripao poslije Balkanskih ratova. Glavna saznanja i argumente koji se iznose u tekstu rezimiraćemo u Zaključku.

Boka Kotorska i Crnogorsko primorje

U centru pažnje ove studije je teritorija koja je prije 1918. pripadala nezavisnoj Crnoj Gori. Međutim, s obzirom na činjenicu da su susjedne primorske oblasti, Boka Kotorska i Crnogorsko primorje, tradicionalno predstavlja prozor Crne Gore u svijet i bile su s crnogorskim prostorom u tadašnjem užem smislu mnogostruko povezane, uključujući intenzivne uzajamne kontakte, najprije ćemo se kratko osvrnuti na tragove Jevreja u ovoj oblasti. Za razliku od prostora Crne Gore, prisustvo Jevreja u pomenutim krajevima na obali južnog Jadrana u raznim historijskim epohama je već ranije privuklo pažnju istraživača. O nesigurnim tragovima mogućeg prisustva Jevreja u srednjovjekovnom Kotoru pisao je Dušan Sindik (Sindik, 1997; Sindik, 2013). Rezultate svojih istraživanja građe iz Kotorškog arhiva objavila je Lenka Blechová-Čelebić, autorka prvog i do sada najiscrpnijeg naučnog priloga, u cjelosti posvećenog analizi i kontekstualizaciji izvora o Jevrejima u mletačkom Kotoru u 15. i 16. vijeku (Blechová-Čelebić, 2007; Blechová-Čelebić, 2009). O nedovoljno istraženom prisustvu Jevreja u dijelu Boke Kotorske pod osmanskom vlašću govori Saša Brajović (Brajović, 2013). Mnoge dragocjene podatke o Jevrejima na prostoru Boke Kotorske i Crnogorskog primorja, koji se baziraju na rezultatima istraživanja arhivske građe o Jevrejima nedalekog Dubrovnika, nalazimo u monografiji *Židovi u Dubrovniku*, posthumno objavljenoj knjizi hrvatskog historičara Bernarda Stullija (Stulli, 1989). Zahvaljujući recentnim, do sada najiscrpnijim istraživanjima moderne historije Jevreja u Boki Kotorskoj, čiji su rezultati objavljeni u studiji *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* iz 2021. godine, danas također raspoložemo naučno obrađenim podacima o jevrejskom stanovništvu Kotora i okoline u vrijeme habsburške vladavine, uključujući prilično detaljne podatke o jednom broju jevrejskih porodica i pojedinaca koji su se na ovom području trajno ili privremeno nastanili (*Jevreji u Kotoru*, 2021).

Prvi pouzdani pomen o Jevrejima u Kotoru i njegovoj okolini, koji je otkrila i objelodanila istoričarka Lenka Blechová-Čelebić, u vrijeme pisanja ovog članka star je tačno 500 godina – potiče iz 1522. „Te godine govore dokumenti o prodaji zemlje na Luštici, prodavanih zbog danka koji su Turci uvalili na pojedine Luštičane zbog ubistva nekog Jevrejina. Jevrejina su opljačkali i ubili razbojnici. Vjerovatno je bio turski podanik i zbog toga su Osmanlije naćerali mjesne stanovnike da snose odgovornost. Na Luštici se zatekao u sastavu nekog karavana“ (Blechová-Čelebić, 2007: 72). Nekoliko lokalnih porodica bilo je primorano prodati zemlju na brzinu da bi mogli platiti kaznu zbog ovog zločina. Ne znamo ime ubijenog trgovca, ni iz kojeg mjesta je došao ni će je dalje namjeravao krenuti. Sigurno je došao iz teritorije pod vlašću Osmanlija, kao što navodi L. Blechová-Čelebić, jer u suprotnom slučaju osmanski uredi ne bi imali povoda za inicijativu sa ciljem da se kazne počinioci i nadoknadi odšteta za zločin počinjen na teritoriji druge države. Ukoliko bi ubijeni trgovac bio trajno nastanjen u Kotoru ili nekom obližnjem mjestu, takav podatak bi se gotovo sigurno pojavio u dokumentima vezanim za ovaj slučaj. Možemo pretpostaviti da njegovo ime niti druge informacije o njegovom identitetu nijesu znali ni oni koji su ga opljačkali i ubili. Opšte je poznato da Crnogorci kao i neke druge populacije šireg dinarskog prostora koje su živjele u sličnim socijalnim i ekonomskim uslovima, prilikom učestalih napada na karavane i drugih slučajeva hajdučije, tada kao i u kasnijim periodima osmanske vladavine, nijesu mnogo brinuli za vjeru, jezik i porijeklo onih koje su pljačkali i ubijali. U svakom slučaju, u izvorima ne postoje nikakve indikacije da bi ovaj zločin mogli pripisati antisemitizmu ili vjerski motivisanom antijudaizmu, koji je bio raširen u nekim drugim djelovima Evrope, ali ne i u ovim krajevima Balkana. Radilo se jednostavno o zločinu iz koristoljublja, odnosno jednoj praksi koja je bila u okviru „pljačkaške privrede“ ovog plemenskog i patrijarhalnog prostora tada uobičajena. U svakom slučaju, u samom Kotoru ili drugim mjestima jadranske obale krajem srednjeg vijeka i u ranom novom vijeku, u dosad poznatim izvorima ne pominju se Jevreji kao domicilno stanovništvo.

Autori pregleda *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku*, govoreći primarno o ranom novom vijeku, zaključuju da „sporadična arhivska svjedočanstva o Jevrejima u Boki Kotorskoj, vezuju se isključivo za djelovanje dubrovačkih jevrejskih ljekara i trgovaca“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 13). Ljekari su u gradove Boke Kotorske dolazili uvijek povremeno, na poziv porodica pojedinih imućnih bolesnika, i nakon obavenog zadatka vraćali su se u Dubrovnik ili druga mjesta. Iako su pomeni Jevreja u trgovačkim i finansijskim odnosima sa Bokeljima relativno učestali, nemamo za sada podatke o tome da su jevrejski trgovci bili tokom mletačke vladavine u ranom novom

vijeku nastanjeni u gradovima ili drugim mjestima Boke Kotorske. „Kako je bokeška trgovina sa jadranskim gradovima toga perioda u stalnom porastu, prema zapisima o kargu bokeških jedrenjaka primjetan je značajan udio koji su osiguravali Jevreji i to ponajviše dubrovački. (...) Djelovali su i kao osiguravatelji tereta bokeljskih brodova, dok je trgovina u njihovim rukama bila u znatnom obimu na Istočnoj obali Jadrana“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 11–12).

Uprkos tome što Jevreji nijesu živjeli u samoj Boki Kotorskoj, dio tamošnjeg stanovništva je s njima ipak povremeno dolazio u kontakt. Vjerovatno su kod jednog dijela populacije postojale i određene predstave o Jevrejima i njihovom mjestu u tadašnjim društvima Balkana i istočnog Mediterana. Jedno od rijetkih svjedočanstava takve vrste nam pruža jedna pjesma iz pjesmarice peraškog patricija Nikole Mazarovića (1760–1851). Radi se o rukopisnoj pjesmarici koja je nastala u Perastu krajem 18. vijeka i prvi put je u cjelini objavljena 2018. Pjesma „Popijeka od Štukana“ vremenski je smještena u drugu polovinu 17. vijeka (javlja se u njoj legendarni hajduk Bajo Pivljanin, koji je poginuo 1685. u bici protiv Osmanlija na Vrtijelci kod Cetinja). U prvom dijelu pjesme pojavljuje se lik pod imenom Abram Žudel (ili jednostavno Žudio), jevrejski trgovac iz Dubrovnika, kojem glavni junak Vuko Štukanović prodaje brava. Jevreja ovđe definiše njegovo ime i socijalna uloga u društvu. Na početku pjesme zatičemo Vuka koji je jedan „čudan sanak snijo / da prodava iz obora brava“:

„...Kada je sutra bio dan svanuo
On je dobra brava ufatio
Ter ga nosi gradu Dubrovniku
Kad je došo gradu bijelome
Tu na hod dobrog trgovca
Po imenu Abrama Žudela
Sta Vuko brava pogađati
Ter za nj pita 100 dukata
Žudio je njemu govorio
Ajde otle neznana delijo
Da ja imam Štukanovo blago
Što je Vuku pod bijelu kulu
Ne bih dao 100 dukata
Kada ga je Vuko razumio
Brava dava za 20 dukata
Pak on pođe dvoru bijelome...“
(*Pjesmarica Nikole Mazarovića*, 2018: 272)

Vuko se vrati u svoje rodno selo će pod bijelom kulom iskopa „silno blago“. Radnja pjesme podseća na staru priču, poznatu između ostalog iz zbirke priča *1001 noć*, koja se u mnogim varijacijama pojavljuje u raznim zemljama (često i u jevrejskim sredinama u dijaspori), o čovjeku koji mora da putuje daleko da bi saznao da se blago koje traži u stvari krije ispod njegovog vlastitog kućnog praga.

Neke indirektne tragove vezane za Jevreje pominje istraživač jevrejske prošlosti Crne Gore Marko Popović u svojoj analizi priče *Gdje je sloge tu je i napretka* pisca Stefana Mitrova Ljubiše (1824–1878), rođenog u Budvi i intimno vezanog za prostor Crnogorskog primorja, Boke i Crne Gore. Pomenuta priča je geografski smještena na grčkom ostrvu Krfu, će dva bliska prijatelja, Grk i Jevrej, razgovaraju o prijedlogu Grka da njegov prijatelj Mojsijeve vjere prihvati hrišćanstvo, „...s tim da prvo obiđe velike pravoslavne svetinje sve do vrhovnog šedišta hrišćanstva. Ako li mu se ono dopadne, da se voljno prevjeri. No, u suprotnom da prijatelj Grk pređe u judaizam. Po povratku sa putovanja na pomenuta mjesta, Jevrej se pokrsti, ne govoreći ni jedne jedine riječi o utiscima sa putešestvije. (...) Crna Gora, a samim tim i Boka sadrži neobičnu leksičku raznovrsnost. Ljubiša u ovoj priči Jevreja naziva Žid, što je izuzetan idiom, lingvistički lokalizam jugoistočnog krila Boke, koja u svojoj bogatoj leksici za ovaj narod ima i neke druge sinonimične pojmove Žudio, Žudel, te pluralnu formu Žudeli ili Žudeli, koji su primjereniji za prostor Novoga, što izvjesno trpi snažniji govorni uticaj Dubrovnika“ (Popović, 2018: 32).

Prvi pouzdani pomeni o Jevrejima koji su bili trajno nastanjeni u Boki Kotorskoj potiču tek iz vremena napoleonskih ratova, u kojima je 1797. nestala vjekovna Mletačka Republika kao samostalna država. Boka Kotorska i Crnogorsko primorje su zajedno s Dalmacijom i nekim drugim južnoslovenskim oblastima nekoliko godina (1808–1814) pripadale Francuskoj, odnosno novoosnovanim ilirskim provincijama. Prema izvještaju francuskog generalnog upravitelja iz 1811, u Kotoru je tada živjelo samo 6 Jevreja (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 16). Na Bečkom kongresu 1815. kojim je poslije napoleonskih ratova uspostavljen novi evropski poredak, potvrđeno je da Boka Kotorska i Crnogorsko primorje pripadnu Habsburškoj carevini. U njenom sastavu je ova oblast, koja je istovremeno sačinjavala najjužniji primorski dio imperije, ostala sve do raspada Austrougarske i nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine.

Tokom 19. i početkom 20. vijeka, broj Jevreja nastanjenih u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju postepeno se povećavao. Radilo se o efektu šireg procesa, koji je prema Bernardu Stulliju bio karakterističan za čitavo razdoblje habsburške vladavine. Dalmatinski Jevreji sve su manje bili koncentrisani u nekoliko važnijih gradova poput Dubrovnika, Splita i Zadra. Nakon sticanja punih građanskih prava kao i zbog otvaranja novih trgovačkih i drugih poslovnih mo-

gućnosti u nizu manjih gradova na jadranskoj obali, Jevreji su se počeli nastanjivati i u mnogim drugim mjestima. Stulli donosi sljedeće podatke koje navodimo u cijelini, da ne bismo istrgli iz konteksta samo podatke o Jevrejima na prostoru koji nas primarno interesuje: „Prema popisu iz 1818. g. bilo je samo u Zadru 7, Splitu 151, te u Dubrovniku 243 Židova. Prema popisu iz 1880. g. bilo je Židova u Benkovcu 1, Budvi 3, Hercegovom 4, Kotoru 17, Metkoviću 6, Splitu 155, Šibeniku 4, te u Zadru 26. Prema popisu iz 1910. g. bilo ih je u Blatu (na otoku Korčuli) 8, Budvi 20, Hercegovom 20, Kotoru 72, Perastu 12, Makarskoj 5, Metkoviću 4, Sinju 6, Splitu 159, Trogiru 1, Supetru (na otoku Braču) 2, Šibeniku 35, Visu 5, te u Zadru 55. Uočljiva je znatna koncentracija na najjužnijem dijelu pokrajine Dalmacije, tj. u Boki Kotorskoj i u Crnogorskom primorju, gdje je skupina narasla na 124 osobe, prestigavši brojčano Dubrovnik“ (Stulli, 1989: 69). Melita Švob stavlja ovaj migracijski proces u sljedeći kontekst: „Naseljavanje Židova u Dalmaciji od početka je bilo vezano za gradove, za razliku od sjeverne Hrvatske i Slavonije. Tek se kasnije nalaze i u nekim manjim mjestima, ali nikada u velikom broju. Jedino je neko vrijeme bio povećan broj Židova na jugu tadašnje Dalmacije, u Boki Kotorskoj i Crnogorskom primorju. Na to su utjecale migracije iz Bosne i Hercegovine i dobre trgovačke veze“ (Švob, 2004: 62).

S obzirom na činjenicu da je Boka Kotorska zbog svog strateškog značaja i blizine Crne Gore (kao i Osmanske Carevine prije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878) predstavljala najveću pomorsku bazu Habsburške monarhije sa velikom koncentracijom vojske, među vojnicima koji su ovde stacionirani bili su povremeno i Jevreji iz drugih krajeva. Broj vojnika u Boki Kotorskoj znatno je narastao posebno tokom Prvog svjetskog rata 1914–1918. Nakon nekoliko decenija u kojima je broj Jevreja u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju bio u porastu tako da je njihov broj prema zadnjem popisu iz vremena Austrougarske bio veći u odnosu na broj Jevreja u samom tradicionalnom središtu zajednice – Dubrovniku, tektonske političke, ekonomske i druge promjene poslije završetka Prvog svjetskog rata uzrokovale su veliki demografski pad. Većina Jevreja napustila je ovaj dio jadranske obale nakon raspada Austrougarske 1918, vratila se u zavičaj ili preselila u druge krajeve nove jugoslovenske države (Šistek, 2021).

Boka Kotorska s Crnogorskim primorjem od druge polovine 19. vijeka sve do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije početkom 90-ih godina 20. vijeka sačinjavala je sastavni dio dubrovačke jevrejske vjerske opštine, između ostalog zahvaljujući činjenici da u vrijeme Habsburške carevine kao i u okviru jugoslovenske države, Dubrovnik s južnom Dalmacijom s jedne i Boku Kotorsku sa Crnogorskim primorjem s druge strane nije razdvajala državna granica. Podsticaj za formiranje jedne moderne vjerske opštine, koja je obuhvatala najjužniji dio primorskih poседа Habsburške monarhije na Jadranu i

više nije predstavljala tradicionalnu gradsku opštinu u uskom smislu riječi nego je obuhvatala znatno veću teritoriju na kojoj su živjele pored samog gradskog centra manje grupe Jevreja ili pojedinci u broju manjih mjesta, bio je austrijski zakon o jevrejskim vjerskim zajednicama od 21. marta 1890. U pokrajini Dalmaciji, pomenuti zakon je regulisan posebnom naredbom od 8. februara 1892. Na osnovu ove naredbe teritorija Dalmacije u smislu jurisdikcije jevrejskih vjerskih opština podijeljena je između samo dvije zajednice. Dubrovačka jevrejska zajednica obuhvatala je kotare Dubrovnik, Korčula i Kotor, dok je zadarskoj jevrejskoj zajednici pripao čitav ostali prostor severno s kotarima Metković, Split, Šibenik i Zadar (Stulli, 1989: 62). „Time je Dubrovačka židovska općina i zakonski prestala biti lokalna dubrovačka općina i potvrđena je njena šira teritorijalna jurisdikcija“ (Stulli, 1989: 64). I u jednom drugom, za život jevrejske vjerske zajednice važnom segmentu – čuvanju matičnih knjiga, Jevreji koji su živjeli na današnjoj crnogorskoj obali severno od Spiča potpadali su pod Dubrovnik. Prema propisu o čuvanju matičnih knjiga koji je donesen 7. decembra 1892, u cijeloj Dalmaciji predviđaju se samo dva mjesta čuvanja „židovskih matica“: u Dubrovniku za područje Dubrovačke jevrejske opštine (uključujući i mjesta južno od Prevlake), i u Splitu za područje Zadarske jevrejske opštine (Stulli, 1989: 64). U Kotoru je u okviru gradskog groblja Škaljari na prelomu 50. i 60. godina 19. vijeka osnovano posebno jevrejsko groblje, posljednji grob datira iz 1904. godine. Jevrejsko groblje u Škaljarama, sačuvano u odličnom stanju, temeljno je istraženo 2019–2020 (*Cemetery Tourism Study*, 2021). Na prostoru Boke Kotorske nije u vrijeme habsburške vladavine bilo singagoga, ali je u Kotoru u jednoj kući u starom gradu postojao stalni prostor koji se koristio za jevrejske vjerske potrebe (Stulli, 1989: 70; *Jevreji u Kotoru*, 2021: 50).

Crna Gora

Prije proširenja teritorije na oblasti u kojima su pored pravoslavnog stanovništva živjeli muslimani i katolici (Južni Sloveni ili Albanci) nakon Veljeg rata 1876–1878. i odluka Berlinskog kongresa iz 13. jula 1878, Crna Gora je bila jedna mala, vjerski i etnički homogena, kontinentalna zemlja bez vlastitog pristupa nedalekoj jadranskoj obali. Nekadašnji labavi plemenski savez koji je uživao znatan stepen autonomije u okviru osmanske imperije već od kraja 18. vijeka faktički je funkcionisao kao samostalna država, sa vlastitim političkim institucijama koje su postepeno jačale, bez ikakvih veza sa Carigradom, što je na kraju priznato od strane evropskih velesila i na Berlinskom kongresu kao realnost.²

² Za razliku od Srbije i Rumunije, na Berlinskom kongresu je Crna Gora eksplicitno međuna-

Za sada nijesmo pronašli nikakve pomene o Jevrejima u Crnoj Gori u 19. vijeku (niti ranije) u zvaničnim dokumentima i statističkim podacima, u periodici ni u putopisnoj građi o Crnoj Gori, koja je tada bila vrlo raznolika i brojna. Crnu Goru su sve češće pošećivali stranci, dok su Crnogorci u mnogim evropskim zemljama decenijama prikazivani u jednom romantičnom svijetlu kao veliki slovenski ili hrišćanski junaci koji vjekovima uspješno prkose moćnoj orijentalnoj imperiji. Uprkos činjenici da su mnogi putopisci poklanjali znatnu pažnju vjerski, kulturno i etnološki šarolikoj populaciji male balkanske monarhije, uključujući i malobrojne ili marginalizovane grupe kao što su bili Romi ili ulcinjskih crnci, u tadašnjoj putopisnoj produkciji ne nalazimo pomene koji bi svjedočili o prisutnosti Jevreja u Crnoj Gori. Pored činjenice da se radilo o jednoj vrlo maloj teritoriji, moramo uzeti u obzir da je tadašnja crnogorska knjaževina bila u ekonomskom, tehnološkom i institucionalnom smislu čak i u balkanskim prilikama jedna siromašna i slabo razvijena zemlja. Pored toga, Crnogorci su veći dio 19. vijeka proveli u učestalim konfliktima s osmanskim imperijom, odnosno s lokalnim muslimanima. Prema često citiranim riječima posljednjeg crnogorskog vladara, knjaza i kralja Nikole (vladao 1860–1918), zemlja je sve do Berlinskog kongresa više ličila na permanentni vojni logor nego na pravu državu.

Ipak, s modernizacijom, međunarodnim priznanjem i otvaranjem zemlje svijetu, i u Crnu Goru u zadnjim decenijama 19. i prvim decenijama 20. vijeka sve češće dolaze stranci koji se ovđe dugoročno ili trajno nastanjuju. Najčešće se radilo o stručnjacima, pripadnicima slovenofilske inteligencije pretežno iz Habsburške monarhije, koji su zbog nedostatka domaćih kadrova radili za novoformirane državne institucije, u državnoj administraciji i prosvjeti. Ovi „izvanjci“ bili su većinom Južni Sloveni, posebno Srbi, iz Dalmacije, Vojvodine, Hrvatske ili Srbije, ponekad i pripadnici drugih slovenskih naroda poput Rusa i Čeha. Nakon 1878. u Crnoj Gori dolazi takođe do razvoja trgovine, osnivanja prvih preduzeća u sferi prehrambene industrije (fabrika sardela, pivara itd.), razvoja saobraćajne infrastrukture i otvaranja drugih prilika za privatne preduzetnike. To bi, poznajući slične primjere u drugim djelovima Evrope koji su u to vrijeme prolazili istim procesima modernizacije, moglo predstavljati priliku za dolazak pojedinih jevrejskih doseljenika. Međutim, veći dio pripadnika nastajuće trgovačke klase, vezane posebno za crnogorske gradove i lokalne pazarne centre, koji su po Crnoj Gori otvarali prve dućane, kafane i zanatlijske radnje, sačinjavali su Albanci katoličke i muslimanske vjeroispovijesti. U Crnoj Gori su se našli ili kao novi podanici knjaza Nikole nakon proširenja njenih granica na etnički i vjerski mješovite

rodno priznata kao država koja je već i prije bila faktički tretirana kao nezavisna.

oblasti ili su se iz vlastite inicijative doselili iz obližnje skadarske oblasti u susjednu, do 1912. još uvijek osmansku Albaniju. Prvi albanski trgovci počeli su se nastanjivati u Crnoj Gori već prije Veljeg rata (1876–1878). Zato ni u ovom segmentu poduzetništva Crna Gora nije nudila mnogo atraktivnih prilika za zaradu potencijalnim jevrejskim doseljenicima iz drugih krajeva Balkana, Mediterana i Srednje Evrope. U zvaničnom *Popisu svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima* iz 1879. godine, napravljenom nedugo nakon Berlinskog kongresa, zabilježena je konfesionalna pripadnost stanovništva teritorijalno proširene crnogorske države (vjeroispovijest pravoslavna, rimokatolička i muslimanska). U cijeloj Knjaževini Crnoj Gori ne nalazimo ni na jedan pomen o nekom sljedbeniku judaizma, odnosno mojsijske ili izraelitske vjeroispovijesti (*Popis svega stanovništva Crne Gore*, 2009). Crna Gora prije Prvog svjetskog rata bila je vjerovatno jedina evropska monarhija bez Jevreja.

Iz gledišta crnogorskih zakona, nijesu postojale nikakve prepreke za eventualno nastanjivanje Jevreja pod ravnopravnim uslovima koji su važili i za pripadnike ostalih konfesija. Potencijalna sloboda vjeroispovijesti pripadnika Mojsijeve vjere bila je garantovana. Prvi moderni crnogorski zakonik koji je regulisao prava vjerskih manjina u ovoj dominantno pravoslavnoj zemlji koju su do sredine 19. vijeka u političkom smislu predvodili cetinjski mitropoliti, čija je funkcija od kraja 17. vijeka bila faktički nasljedna u porodici Petrović-Njegoš, datira iz vremena vladavine knjaza Danila (vladao 1852–1860), prvog svjetovnog vladara zemlje nakon transformacije arhaičnog teokratskog sistema u standardnu sekularnu knjaževinu. Od početka svoje vladavine knjaz Danilo je preduzeo niz zakonodavnih inicijativa koje su kulminirale izdavanjem novog *Zakonika Danila I*, koji je odobren 23. aprila 1855. godine na zboru crnogorskih glavara (Jovićević, 1994). Dio zakonskih odredbi preuzet je iz zakonika iz 1798. godine i *Zakona otačastva* iz 1833. godine, ali veći dio predstavljale su nove odredbe čiji autor je bio sâm knjaz. Prvi put u crnogorskoj istoriji ovaj Zakonik je izričito garantovao zaštitu prava nepravoslavnih podanika i slobodu vjeroispovijesti, što je u balkanskom kontekstu tog vremena predstavljalo izuzetak. To je naravno važno i za Jevreje ukoliko bi boravili na crnogorskoj teritoriji ili bi se ovde trajno nastanili.

U vrijeme Berlinskog kongresa, na pitanje statusa i prava Jevreja u novopriznatim i proširenim balkanskim državama skrenuli su pažnju predstavnici Jevreja iz zapadnoevropskih država, koji su već u to vrijeme u svojim zemljama stekli potpuna građanska prava i znatno lično iskustvo sa izazovima i blagodetima emancipacije. Krovna jevrejska organizacija l' Alliance israélite universelle slala je na Berlinski kongres jednu delegaciju, koja je lobirajući kod predstavnika velesila uspješno obavila svoju misiju. Odredbe 5, 20, 27,

34, 35, 43 i 44 Berlinskog ugovora iz 13. jula 1878. tiču se direktno prava i sloboda Jevreja. Ove odredbe su targetirale Rumuniju i Srbiju, đe je broj Jevreja bio brojčano relativno značajan, posebno u slučaju Rumunije u kojoj su se naseljavali Jevreji bježeći zbog siromaštva i antisemitizma iz sušedne carske Rusije. Nezavisnost ove dvije zemlje priznata je uz obavezu da se u njima uvede potpuna vjerska ravnopravnost za sve konfesije, uključujući jevrejsku. Isti principi trebali su da važe i u Bugarskoj, Istočnoj Rumeliji i Crnoj Gori (Benbassa – Rodrigue, 1993: 75). Ipak, u slučaju Crne Gore glavno pitanje realno je predstavljala vjerska ravnopravnost i položaj muslimana i katolika, zato što Jevreja u Crnoj Gori ni nakon proširenja teritorije poslije Berlinskog kongresa prema dostupnim podacima nije bilo (Šistek, 2016: 30–32). S obzirom na važeće zakonodavstvo koje je već nekoliko decenija ranije garantovalo punu slobodu vjeroispovijesti, nakon Berlinskog kongresa u Crnoj Gori nije postojala potreba da se donosi novo zakonodavstvo koje bi eksplicitno pominjalo Jevreje i rješavalo njihov status. Kao što je u svojoj studiji o odjecima Drajfusove afere u tadašnjoj crnogorskoj štampi pokazao historičar Vukota Vukotić, o Jevrejima se u crnogorskoj štampi pisalo vrlo rijetko, uglavnom se radilo o refleksiji stranih izvora. Uprkos nekim negativnim tonovima, obično preuzetim iz ruskih izvora, u Crnoj Gori knjaza i kralja Nikole ne možemo u medijskom i javnom diskursu detekovati pojave antisemitizma u klasičnom smislu riječi (Vukotić, 2012).

Uprkos činjenici da Crna Gora nije bila privlačna za Jevreje koji su pokušavali da ostvare bolju egzistenciju, ipak su neki Jevreji, posebno oni iz sušedne Habsburške monarhije, upoznali crnogorsku knjaževinu i kraljevinu. Jedan od njih bio je Zigfrid Kaper (Siegfried Kapper, 1820–1879) iz Praga, ljekar i pisac, poznat i kao predvodnik češko-jevrejskog pokreta koji se zalagao za nacionalnu i jezičku (iako ne i vjersku) integraciju čeških Jevreja u modernu česku naciju koja je tada bila već u poodmakloj fazi formiranja. Svoje prevodilačko, pjesničko, prozaičko i putopisno djelo Zigfrid Kaper pisao je na dva jezika, dio na njemačkom, dio na češkom. Kaper se na studiju medicine u Beču upoznao s južnoslovenskom narodnom poezijom, koju je onda upoznao iz prve ruke boraveći u hrvatskom Karlovcu, đe je krajem 40-ih godina 19. vijeka radio kao ljekar. Tokom svojih putovanja po južnoslovenskim zemljama, posetio je i Boku Kotorsku i Crnu Goru. Pored prevoda izvorne narodne poezije, objavio je vlastite pjesme na češkom inspirisane crnogorskom sredinom u zbirci sa karakterističnim nazivom *Gusle* (Kapper, 1882). Slobodnije i liričnije obrađivao je Kaper južnoslovensku tematiku u svojim *Primorskim bajkama* (Pohádky přimořské), (Kapper, 1998) čija radnja se odvija u mitologizovanom prostoru jugoistočnog dijela jadranske obale, u oblasti koja leži otprilike između Dubrovnika i Drača i obuhvata i Crnu Goru. Kaperove bajke sadrže

brojne crnogorske motive, usidrene su jednim dijelom u konkretne geografske kulise (Boka Kotorska, Risan, Bar, Kotor, Budva, Crna Gora i slično) i upotrebljavaju se u njima realna, odnosno južnoslovenskom sredinom inspirisana imena (Zorka, Talas, Roganović, Zaboravilac, Nelagana i sl.) (Šistek, 2009: 70–71). Ova knjiga bajki predstavlja istovremeno jedino autorovo prozno djelo napisano na češkom jeziku. Crnogorskoj i široj južnoslovenskoj publici dostupan je prevod Kaperovog putopisa *U Crnoj Gori*, pisanog na njemačkom (Kapper, 1999). Vizuelno svjedočanstvo o Crnoj Gori u vrijeme knjaza i kralja Nikole ostavio je Rudolf Mosinger (1865–1918), fotograf rođen u Varaždinu i sahranjen na tamošnjem jevrejskom groblju (Mosinger, *Židovski biografski leksikon*). Mosinger je proputovao Crnu Goru, slikajući prirodne pejzaže i znamenitosti. Prilikom proglašenja Crne Gore kraljevinom u augustu 1910, Mosinger je boravio na Cetinju. Pripremio je i izdao reprezentativno djelo *Vladalačka kuća Petrović Njegoš*, iz kojeg istoričari i publicisti sve do danas crpe klasične i često reprodukovane slike pripadnika crnogorske dinastije (*Vladalačka kuća Petrović Njegoš*, 1910). Knjiga je štampana u Svjetlotiskarskom zavodu R. Mosinger u Zagrebu.

Rezultati etnoloških i toponomastičkih istraživanja pojedinih crnogorskih plemena i regija kao i neki drugi izvori svjedoče o postojanju većeg broja toponima i naziva za određene grupe stanovništva ili pojedince koji se mogu povezivati s Jevrejima.³ Radi se prije svega o terminima Židov, Žudel/Žudjel, Jaudija i Čifutin. Uz to, njihovi pomeni pojavljuju se i u narodnim pričama iz raznih krajeva Crne Gore, čiji se zaplet najčešće vrti oko nekog skrivenog blaga. Istoričar Petar Lekić pominje pojedine „židovske“ toponime koji datiraju već iz srednjeg vijeka i ranog novog vijeka, tačnije iz vremena vladavine dinastija Nemanjića i Crnojevića: „Na razmeđu Crmnice i Rijeke Crnojevića mogu se prepoznati ostaci jevrejske populacije preko toponima Židov muk, u povelji kralja Stefana Uroša (XIII–XIV vijek) i Židova međa u dokumentu gospodara Ivana Crnojevića (XV vijek)“ (Lekić, 2022: 18). Njegov zaključak da se ovi istorijski nazivi mogu direktno povezati s jevrejskom populacijom je međutim preuranjen, o čemu će biti govora malo kasnije. Najprije ćemo razmotriti još nekoliko primjera korišćenja pomenutih „jevrejskih“ toponima, prezimena i drugih naziva. Andrija Jovićević, koji je početkom 20. vijeka istraživao stanovništvo oblasti na jugu Crne Gore, bilježi prezime Žudel u Riječkoj nahiji: „Govore, da su u Dvogrlici živjeli Žudeli, u Arbanaškom dolu, nekakav Đeka Arbanas...“ (Jovićević, 1911: 544). Jovićević pominje i bratstvo Žudeli/Žudelovići u barsko-ulcinjskom kraju: „Mještani će najradije reći, da

³ Zahvaljujem književnom istoričaru i prodekanu Fakulteta za crnogorski jezik i književnost Aleksandru Radomanu na korisnim sugestijama vezanim za ovu problematiku.

su mogile žuđelske. U Komini, susjednom selu, postoji bratstvo *Žuđeli*, koje imenom potsjeća na narod, od koga su ostale mogile; u Grdovićima, nedaleko od Ravni, postoji izvor *Čivutovo*, a u Pečuricama, odmah do Ravni, jedna se njiva zove *Čivutovo*. Sva ova imena jasno potsjećaju na neki stari narod, koji je izumro ili je iselio, a koji mještani najradije krste imenom „Čivut“, „Čivutin“, „Žuđel“, „Jaudija“ itd.“ (Jovičević, 1922: 13). Jaudije, koji su u narodnim predajama često povezani s nekim zakopanim blagom, pominje takođe Petar Šobajić kao staro stanovništvo u Bjelopavličima: „Za Rimljane i Grke se priča da su ovde živeli, pa i neki Jaudije, za koje kažu, da su samo po gradovima stanovali“ (Šobajić, 1996: 52). Pišući o starijem stanovništvu sela Gluhi Do u Crmnici, Jovan Vukmanović spominje Živodere, odnosno Žudjele: „O porijeklu Živodera nemamo jasnih dokaza. Narod ih zove Žudjelima, a i Lužanima“ (Vukmanović, 1988: 113). Pomeni Žudjela/Žuđela javljaju se i na nekim drugim mjestima po Crnoj Gori, o čemu između ostalog svjedoče toponimi iz Katunske nahije Žuđelova greda (stijena i pašnjak kod sela Kopito u podlovcenskoj oblasti Njeguša) (Čirgić, 2009: 262) i Žuđelski žrtvenik kod sela Očinići blizu Cetinja.⁴ Čifuti se pak spominju i u narodnim pričama, kao što je priča „Čifutinu Sv. Jovan iskopao kuću“, izvorno objavljena u listu *Prosvjeta* 1892/1893. godine (*Narodne priče*, 2016: 60–61).

U pismu crnogorskog diplomate Mitra Bakića (1852–1903), datiranom 3. jula 1886. u carigradskom dvorcu Emirgijan, pominje se izvjesni Ramo Žuđel iz Mrkojevića, donedavno osmanske oblasti u barskom kraju pripojene Crnoj Gori poslije tzv. Veljeg rata (1876–78) odlukom Berlinskog kongresa iz 13. jula 1878: „Neki Ramo Žuđel iz Mrkojevića uzajmio je prije dvije godine svome stricu Smailu Žuđelu 3 lire tur.(ske) i 5 medžidija. Ovo svjedoči Sulejman Pečurica, takođe Mrkojević, koji je bio prisutan, kada je Smail novce primio. Smail se odavno s fameljijom u Carigrad nalazi i smatra sebe turskim podanikom, pak valjda zbog toga i misli, da će se iskučiti, a da uzajmljene novce ne povrati. Pozivao sam ga, ali nije htjeo doći, niti novce namiriti. Zato molim ministarstvo, da bi izdalo naredbe, da bi se od imanja Smailova, koje se u Crnoj Gori nalazi, namirila roditeljima Ramovim gornja suma sa dobiću za dvije godine i izdala neka nagrada za mnoge dangube i troškove, koje je Ramo oko tih novaca učinio; jer inače ovamo se ništa sa Smailom učinjet ne može.“⁵ Očito se ovđe radilo o pripadniku porodice Žuđel iz Mrkojevića, o kojoj govori Andrija Jovičević u već citiranom etnografskom članku o Crnogorskom primorju i Krajini: „*Komina*. Ovdje su *Žuđeli* i *Markići*. Žuđeli su starosjedinci i smatraju se za najstarije stanovnike Mrkovića. Po predanju,

⁴ Na ovoj informaciji i sugestijama u vezi arhivske građe zahvaljujem istoričaru i arhivisti Vukoti Vukotiću iz Državnog arhiva Crne Gore na Cetinju.

⁵ DACG, MID, fas. 19, broj 550, 3. 7. 1886.

iza neke velike bitke, kada je ovaj kraj potpuno opustošen, ostale su dve *Ranjet*, od kojih su proistekli Žuđeli“ (Jovičević, 1922: 80). U svakom slučaju, sigurno se radi samo o imenu koje nas podseća na Jevreje, jer je ova porodica bila nesumjivo muslimanske vjeroispovijesti. Izvjesne, iako manje direktne „jevrejske“ asocijacije, može izazivati prezime Cion, koje se javlja kod jednog hrišćanina, u izvještaju crnogorskog poslanika u Carigradu Mitra Bakića Velikom sudu iz 14. aprila 1892. godine: „Neki Marko Živanović iz Barskog okruga uzajmio je Aprila 1890 od Petra Iličkovića iz Spiča 10. tur.(skih) lira u zlatu. Izdao mu je vrhu njih priznanicu, koju ovdje prilažem i na kojoj su za svjedoke potpisati: Marko Vučeta, Stevo Vučeta i Jovan Cion. Posle toga Marko Živanović uhvatio se ovde u pokrađi, te je nekoliko vremena bio u turskoj tavnici, a pošto je iz nje izašao, pobjegao je nekuda u Grčku. Njegov dužitelj Iličković, neznajući kako će do svojeg novca doći, moli ili da mu se dugovanje naplati od tamošnjih dobara Živanovića. Ili da mu se priznanica istim dobrima osigura, a svjedoci: Stevan Vučeta iz Bara i Jovan (Đon) Ciona iz Pinčića, nalaze se tamo, pak se mogu o ovoj stvari ispitati.“⁶

Kao što smo već ranije pokazali na primjeru pjesme, zabilježene u pjesmarici Nikole Mazarovića iz Perasta, Jevreji se u tradicionalnoj narodnoj imaginaciji nerijetko povezuju sa skrivanim blagom. Jovan Vukmanović je zabilježio sljedeće predanje o skrivenom blagu u Crmnici: „Pripovijeda se da su na Kutima, između Godinja i Seoca, živjeli ‘Jevreji’ i da su tu zakopali ‘zlatne predmete’. Na ovom mjestu je Pero Milov Leković prije drugog svjetskog rata iskopao *tiglu* (crijep) s ugljevljem, dugu koliko čovjek. Na Bescu su nalazili po dvije ogromne tige, jednu povrh druge, u obliku groba. Očuvano je vjerovanje da je između jezera i Mijela zakopan sud sa zlatom“ (Vukmanović, 1988: 138). U susjednim Paštrovićima, navodi isti autor, postojalo je predanje o nekadašnjem starom, kasnije iščezlom stanovništvu poznatom u narodu pod imenom Jaudija: „Takođe se i na osnovu narodnog predanja, koje kaže da se na mjestu gomila vršilo kamenovanje moralnih pristupnika, može pretpostaviti da su pripadale nekom starijem stanovništvu, jer o njemu noviji doseljenici uvijek imaju rdavo mišljenje i govore s prezrenjem. Za otkriveni grob na Škaljezi narodno predanje kaže da je pripadao Jaudiji, što u narodu znači nekom starom stanovništvu“ (Vukmanović, 2002: 59). U oblasti Paštrovića, Vukmanović je zabilježio veći broj priča o Jevrejima / Jaudijama, uključujući čak i legendu o nekadašnjoj sinagogi: „Po jednom narodnom kazivanju u Mirištima, blizu Praskvice, bila je sinagoga, od koje su zidovi još uvijek prilično očuvani, skoro potpuno ukopani u zemlju. Opšte je narodno predanje da se

⁶ DACG, Poslanstvo Carigrad, fas. 3, br. 29, Izvještaj poslanika Bakića Velikom Sudu, 14. 4. 1892.

neki stari narod, koji zovu Grcima, Rimljanima ili Jaudijama, zbog vjetra i nerodnih godina, iselio u Italiju i druge zemlje“ (Vukmanović, 2002: 61). Iz Paštrovića potiču i dvije karakteristične priče o skrivenom blagu: „Sreo neki Paštrović Jaudiju (Jevreja) u Carigradu i ovaj mu je pričao da u Buljarici, u Budzatu, ima zakopanog zlata u sudu. Kad ovce tuda pasu, dodiruju pobraz ovoga suda, koji će naći jedino neka sakata djevojka iz bratstva Radovića, iz Rijeke Režević“ (Vukmanović, 2002: 386). „Prije sto godina, kažu, dva Jevreja su bili došli u Budvu i naiđu na Marka Stijepova Gregovića, kojeg su stalno pripitivali za školj Mravinjak, koje je ispred Dubovice. Gregović dođe s njima u Kastellastvu, gdje mu je bila kuća, i pokaže Jevrejima školj. Oni odu na Mravinjak, otkopaju skriveno zlato i odnesu ga. Na tom mjestu, kažu, danas se vidi rupa, duboka oko 70 cm, ograđena unaokolo tiglom u kreću“ (Vukmanović, 2002: 387). Jedno od predanja o „čifutskom blagu“ zabilježio je u svojim *Memoarima* takođe crnogorski serdar i državni činovnik Rade Turor Plamenac (1842–1919), opisujući jedan događaj iz vremena knjaza Danila kad je Andrija Dreškić iz Gluhog Dola saopštio Knjazu san o „zakopanom blagu na brijegu Besac“ (iznad Vira), „koje su još čifuti tu zakopali“. Prilikom iskopavanja tražilo se da prisustvuju „tri čojka od tri čifutske starosjediocke porodice iz Crmnice (čifutske porodice broile su se oni starosjedioci), a to su jedan Caković iz Limjana i jedan Subotić iz Brčeli (i zar treći Andrija)...“ (Plamenac, 1997: 635).

Više navedenih primjera nas navode na sljedeće zaključke. Prvo, toponime, imena i druge nazive koje asociraju na Jevreje, iako relativno rasprostranjene, ne možemo ni u kojem slučaju direktno povezati s prisustvom Jevreja u klasičnom smislu riječi, dakle, sljedbenika judazima i pripadnika prepoznatljive socijalne grupe s posebnim kulturnim i socijalnim karakteristikama. U legendama o skrivenom blagu, nalazimo refleksiju, odnosno stereotip, Jevreja koji se bazira prije svega na njihovom socijalnom identitetu kao trgovaca koji su vješti s novcem, odnosno zlatom. U predanju o Žuđelima, Jaudijama i drugim davnim i iščezlim narodima, koja prema svemu sudeći predstavlja mutno šecanje na demografske promjene u ranijim vjekovima, vjerovatno je na ovom prostoru s vremenom došlo do jedne retrospektivne upotrebe imena koja su se u to vrijeme koristila za „stvarne“ Jevreje, na nekadašnje starosjediocke pojedinih regija čija su autentična imena iščezla takoreći zajedno s njima. Zanimljivo objašnjenje geneze pojmova Židovi, Žudije, Jahudije i Džidovi na prostoru Crne Gore nalazimo u knjizi Adnana Čirgića *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*. Autor citira i s naglaskom na crnogorski prostor dopunjava zapažanja Vlajka Palavestre o divovima u dinarskoj oblasti iz 1966. godine. Prema Čirgiću, Palavestra naglašava da „...u toponimiji nazive Židovi, Žudije, Jahudije, Džidovi i ostale derivate (dodajmo u Crnoj Gori često ime

Žuđeli) ne treba vezivati za Jevreje, tj. da oni nemaju konfesionalno značenje nekadašnjih stanovnika, već „u ovom slučaju narod najvjerojatnije misli na divove, predanja su nastala na osnovu narodnih tradicionalnih predstava o divovima, a tek onda je došlo do primjenjivanja ovog termina“ (Palavestra, 1966: 32). Takvu toponimiju posvjedočio je široko u Crnoj Gori, ševernoj Albaniji (naživ džuli, za koji kaže da ga sveštenici tumače kao Jevreji) i Istri (đe je opet mogla stići poznatim naseljavanjem Crnogoraca)“ (Čirgić, 2018: 161–62).

Nakon vojnog poraza u Prvom svjetskom ratu i dolaska austrougarskih okupacionih trupa početkom 1916, u Crnu Goru je u habsburškim uniformama stigao veći broj vojnika jevrejskog porijekla iz svih krajeva monarhije, zajedno sa pripadnicima svih drugih naroda i konfesija ove multietničke srednjoevropske imperije. Jevreji iz južnoslovenskih krajeva dvojne carevine koristili su svoje znanje lokalnog jezika i njemačkog koji je bio glavni jezik vojske i državne administracije. Podatke o imenima, porijeklu i broju vojnika jevrejske vjeroispovijesti u sastavu austrougarske okupacione vojske, možda i neki detalji vezani za njihovo crnogorsko iskustvo, svakodnevni život, socijalne, kulturne i kultne potrebe, vjerovatno bi mogla precizirati dalja istraživanja u arhivima Beča i drugih važnijih mjesta Habsburške monarhije.⁷ Jedan od onih čije ime i životni put su nam poznati bio je Hinko (Haim) Gottlieb (1886, Đurđevac – 1948, Tel Aviv ili Holon), pisac, pravnik i jevrejski aktivist, u zadnjim godinama mira predsjednik Židovske bogoštovne opštine u Bjelovaru i tamošnje cionističke organizacije. Nakon izbijanja Prvog svjetskog rata, Gottlieb je mobilizovan, upućen na albanski front i 1916. postavljen za urednika novoosnovanih okupacionih novina *Cetinjer Zeitung* (Gottlieb, *Židovski biografski leksikon*). Novine su izlazile u njemačkoj i hrvatskoj jezičkoj verziji, u prvim mjesecima okupacije zamišljano je takođe izdanje na albanskom i mađarskom jeziku, ali se od toga odustalo (An Unsere Leser, 1916: 3). Funkciju glavnog i odgovornog urednika ovih novina, koje su izlazile od avgusta 1916. do oktobra 1918, obavljali su pored Gottlieba takođe drugi novinari jevrejskog porijekla Ernest Klein i Alfred Singer, o kojima za sada nemamo bliže podatke.⁸ (Gottlieb, u međuratnom periodu istaknuti jevrejski publicist, pisac i urednik u Hrvatskoj, interniran je nakon 1941. najprije u Grac (Graz) i poslije zajedno sa mnogim drugim Jevrejima u talijanske logore u Kraljevici

⁷ Jedan od Jevreja koji su u uniformi austrougarske armije tokom Prvog svjetskog rata neko vrijeme proveli na teritoriji današnje Crne Gore bio je na primjer doktor farmacije i apotekar Karel Brod (1888, Habry u Časlavi – 1942, Majdanek) iz Češke koji je u Kotoru i Mostaru služio kao vojni farmaceut, (Arndt – Dohnal, 2017).

⁸ Samo jedan od ukupno četiri glavna urednika, Georg Kumičić po imenu nije bio jevrejskog porijekla.

i na Rabu. Poslije kapitulacije Italije 1943. pristupio je partizanskom pokretu. Odmah nakon Drugog svjetskog rata preselio se u Palestinu, odnosno jevrejsku državu u nastajanju – Izrael.) Tokom Prvog svjetskog rata, kao civilni povjerenik austrougarskih vlasti u Starom Baru i Nikšiću radio je takođe Johanan (Johann) Thau (Dubrovnik, 1880 – Sarajevo, 1918), jedan od vodećih cionističkih aktivista i propagatora cionizma u Hrvatskoj i drugim južnoslovenskim zemljama. Veći dio profesionalnog života proveo je u nekoliko bosanskih gradova, đe je nakon studija prava u Beču bio zapošljen u državnoj administraciji. „U svim bosanskim sredinama gdje je službovao, radio je na zbližavanju Sefarda i Aškenaza, na osnivanju i širenju mreže židovskih općina te organizaciji cionističkog rada“ (Thau, *Židovski biografski leksikon*). Nakon završetka Prvog svjetskog rata i raspada Austrougarske, jevrejski pripadnici austrougarskih trupa opet su napustili Crnu Goru zajedno sa ostalim okupacionim vojnicima.

Crnogorski dio Sandžaka

Izvori koji govore o prisutnosti Jevreja na kontinentalnom severu današnje Crne Gore prije nastanka jugoslovenske države vrlo su rijetki. Do balkanskih ratova 1912–1913. veći dio ovih krajeva sa značajnijim naseljima pripadao je Osmanskoj Carevini. Radi se o jugozapadnoj polovini nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka sa gradovima Pljevlja, Bijelo Polje, Berane i Rožaje, kao i oblasti Plava i Gusinja, koja je pripadala Kosovskom vilajetu. U dijelu Sandžaka koji je nakon balkanskih ratova pripao Srbiji, u nekim mjestima, posebno u najznačajnijem gradu ove regije Novom Pazaru i u Sjenici, dokumentovano je kontinualno prisustvo Jevreja u zadnjim decenijama osmanske vladavine i u međuratnom periodu. Ne možemo sasvim isključiti da je Jevreja kao stalnog i domicilnog stanovništva na pojedinim mjestima onog dijela Sandžaka koji je pripojen Crnoj Gori tokom nekoliko vjekova osmanske vladavine ipak makar povremeno bilo, niti da su se u ovim krajevima ponekad pojavljivali kao trgovci. U 16. i 17. vijeku Pljevlja (Taslidža) važio je za jedan u regionalnom kontekstu razvijen i prosperitetan grad koji je zahvaljujući svom položaju profitirao od trgovine između Južnog Balkana i glavnog grada imperije s jedne strane i Bosne, odnosno još udaljenijih krajeva Zapadnog Balkana i Srednje Evrope koji su tada bili pod osmanskom vlašću, s druge strane. U to vrijeme, sefardski Jevreji su se već nakon izgnanstva iz Španije postepeno naseljavali i širili po balkanskim krajevima i istočnom Mediteranu. U periodu 1879–1908, u severnom dijelu Sandžaka sa centrom u Pljevljima stacionirana je austrougarska vojska i intenzivniji kontakti sa Bosnom i Hercegovinom mogli su otvoriti neke prilike za privremeni dolazak pojedinih Je-

vreja (upoređi: Scheer, 2013). Međutim, ovo su za sada samo neka nagađanja koja bi morala potvrditi ili osporiti tek dalja istraživanja.

Nije isključeno da su neki podaci vezani za Jevreje na teritoriji Sandžaka koji je nakon balkanskih ratova pripao Crnoj Gori mogli biti sačuvani u arhivu novopazarske jevrejske opštine, koja je bila najbrojnija u regionu. Na početku Drugog svjetskog rata Novi Pazar, zajedno sa srpskim dijelom Sandžaka, okupirala je njemačka vojska koja je sa Jevrejima postupala na neuporedivo brutalniji način nego italijanska armija u susjednoj okupacionoj zoni, u koju su pored Crne Gore u periodu 1941–1943. spadale takođe Sjenica i Tutin u današnjoj Republici Srbiji. Dok su prvi put od početka rata Jevreji slavili u svojim kućama praznik Purim, 9. marta 1942, u unaprijed pripremljenoj akciji nacisti su u istom momentu upali u sve jevrejske kuće u gradu, uspjeli pohapsiti praktično sve novopazarske Jevreje i uskoro ih deportovati u koncentracione logore (Mentović– Ajbl, 2019: 19; 83–86). Apsolutna većina nije preživjela holokaust i nikad se nije vratila na svoja predratna ognjišta. Još prije fizičkog istrebljenja novopazarskih Jevreja do kojeg je došlo daleko od Sandžaka, uništen je značajan dio podataka o jevrejskoj istoriji ovih krajeva, o čemu slikovito svjedoče Mento Mentović i Mirjana Ajbl u knjizi *Jevreji Novog Pazara i okoline*: „Posle proterivanja Jevreja iz Novog Pazara, nemačka policija je detaljno pretresla sve prostorije i kancelarije sinagoge i Jevrejske opštine. Prvo su demolirali sinagogu, zatim izbacili u dvorište matične knjige rođenih, venčanih i umrlih, celokupnu arhivu Jevrejske opštine i njihove verske zajednice, kao i veći broj privatnih arhiva koje su se čuvale u Opštini. Sve su to spalili i bacili u reku Rašku, a sav nameštaj koji je bio u zgradi sinagoge preneli u svoje kancelarije i zgrade opštine u Novom Pazaru. Tako su uništili sve pisane i druge tragove o životu Jevreja u ovom gradu, koji su nastajali vekovima“ (Mentović– Ajbl, 2019: 89).

Ipak je manje-više sigurno da u moderno doba u crnogorskom dijelu Sandžaka Jevreji nijesu trajno živjeli. U Bijelom Polju, trgovačkom gradu na rijeci Limu, prema tradiciji Jevreji se nikad nijesu nastanjivali zato što ovdašnji glavni pazarni dan pada na subotu, što za njih iz vjerskih razloga nije bilo prihvatljivo. Valja napomenuti da subota nije bila izabrana namjerno i ovu činjenicu nipošto ne bi trebalo pripisivati antisemitskim razlozima. Kao u nekim drugim regijama Zapadnog Balkana, pazarni dan se u okviru nekoliko trgovačkih mjesta u okolini održavao svaki dan u nedjelji naizmjenično, i subotnji datum bjelopoljskog pazarnog dana bio je jednostavno tradicionalan takoreći „od pamtivjeka“.⁹ Ova informacija je zanimljiva takođe kao dokaz da, iako

⁹ Na ovim podacima zahvaljujem gospodinu Izudinu Gušmiroviću iz Bijelog Polja, direktoru kancelarije češkog Ministarstva industrije i trgovine za Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Albaniju, Kosovo i Sjevernu Makedoniju u Podgorici (CzechTrade), Podgorica, oktobar 2020.

Jevreja nije bilo, neki ovdašnji stanovnici su o njima očito razmišljali i pitali se zašto ih u jednom trgovačkom gradu nema. Trgovci iz Bijelog Polja ipak su izgleda održavali poslovne kontakte s Jevrejima iz drugih mjesta. Rafael Gedalja Janni iz Dubrovnika, *gastald* dubrovačke jevrejske opštine, suvlasnik prodavnice i član jevrejske porodice Janni čiji pripadnici su se kasnije tokom 19. vijeka nastanili u Kotoru, bio je krajem 18. vijeka između ostalih aktivnosti pored prodaje brodskih karata i „zastupnik trgovaca iz Bijelog Polja“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 44).

Jedno izuzetno rijetko svjedočanstvo koje pominje Jevreje u zadnjim godinama osmanske vlasti na ovim prostorima donosi Zorka Milić u knjizi *Tuđa večera. Kazivanja stoljetnih žena iz Crne Gore*, izvorno objavljenoj na engleskom u SAD (Milić, 1995). Potvrđuje pretpostavku da je većinsko stanovništvo ovih krajeva, pravoslavno ili muslimansko, ipak moglo biti u kontaktu s Jevrejima i čak o njima formirati određenu vlastitu sliku. Autorka, Amerikanka crnogorskog porijekla, u ovoj knjizi pruža životne priče stogodišnjih žena iz raznih krajeva Crne Gore. Razgovore sa njima je vodila početkom 90-ih godina 20. vijeka, upravo u vrijeme kada se već počela raspadati socijalistička jugoslovenska federacija. Žene koje su tada imale oko sto godina pamtile su još kraj 19. vijeka i proživjele bukvalno sve kataklizme 20. vijeka na ovom prostoru, od balkanskih ratova, preko Prvog i Drugog svjetskog, sve do početka novih oružanih sukoba 90-ih godina. Autorka u razgovorima ne navodi prezimena pojedinih sagovornica, niti tačne geografske podatke. Tako je i u slučaju razgovora s Jovanom, koja je u to vrijeme imala 102 godine. Z. Milić je razgovor vodila u proljeće 1990, što znači da je Jovana rođena 1888. godine. Iz razgovora, brzo možemo naslutiti da je sagovornica djetinstvo provela u jednom konfesionalno i etnički mješovitom području na ševeru današnje Crne Gore, u regionu koji je do 1912. sačinjavao sastavni dio osmanske imperije, i da tamo živi još uvijek: „Ona živi u planinskom dijelu Crne Gore, u selu koje je bilo vijekovima pod turskom ili austrijskom okupacijom. Mnogi Muslimani, ili poturice, takođe žive u ovom kraju i održavaju prijateljske odnose sa susjedima druge vjere“ (Milić, 1996: 157). U daljem tekstu pominju se regionalni centar – varošica Plav, naseljena pretežno slovenskim i albanskim muslimanima, i selo Velika, u koje se Jovana u jednoj uspomeni vraća iz sela Martinovića. Veliku, jedno pravoslavno selo blizu Plava, zato možemo smatrati Jovanim zavičajem. U razgovoru, pominju se nekadašnji latentni konflikti između lokalnih muslimana („Turaka“) i pravoslavaca („Srba“), koji su bili karakteristični za ovu pograničnu oblast u vrijeme slabljenja osmanske imperije i jačanja balkanskih hrišćanskih država, uključujući Crnu Goru. Pored nekih izrazito antimuslimanskih stavova, Jovana ima za muslimane isto vreme i neke riječi pohvale, tako da slika nije sasvim crno-bijela. Na pitanje

Zorke Milić da li je bilo brakova između pripadnika raznih konfesija, u prvom redu pravoslavaca i muslimana, njena 102-godišnja sagovornica potvrđuje da je takvih veza bilo, iako tek nakon konverzije, i da „Turci“ nikad nijesu silovali i ubijali žene. Njen prezir je rezervisan prije svega za „Cigane“. Jovana sa gađenjem izjavljuje da se nikad nije desilo „da se neki naš oženi Cigankom“. Na sljedeće pitanje autorke: „Je li ovdje bilo Židova?“, Jovana odgovara potvrdno: „Aha. Židova, jes’, jes’. Ali njine žene nijesu nosile zar. Krili su svoje žene od Srba. Ko zna zašto? Zato što su druge vjere. Sam vrug zna zašto. Nikad nijesu nikog dirali. Pazili su svoja posla.“ (Milić, 1996: 170).¹⁰

Nije sasvim sigurno šta je Jovana podrazumijevala pod terminom „ovdje“. Teško je zamisliti da su Jevreji živjeli u pravoslavnom selu Velika, zato što ne nalazimo pomene o njima ni u drugim selima znatno šire regije. Vjerovatnije bi bilo pretpostaviti da su mogli živjeti u Plavu, najbližem centru ovog kraja sa određenim trgovačkim značajem. Nemamo nikakve podatke o Jevrejima u Plavsko-gusinskoj dolini krajem 19. i početkom 20. vijeka, što naravno ne znači da ih ovdje nije moglo biti. Ipak vjerovatnijom smatramo pretpostavku da je Jovana došla u dodir sa Jevrejima izvan svog užeg zavičaja u Plavsko-gusinskoj dolini. Najbliži gradovi sa primjetnom koncentracijom Jevreja na prelomu 19. i 20. vijeka bili su Novi Pazar i Kosovska Mitrovica. Jovana je vjerovatno imala priliku upoznati ove gradove u koje su stanovnici ruralnih područja iz šire okoline tradicionalno dolazili na pazare.

Ova reminiscencija, iako jedinstvena i štura, podseća nas na opise života sefardskih Jevreja u drugim mjestima Zapadnog Balkana. Srđan Barišić u radu *Jevreji u Beogradu*, pišući o 19. vijeku, navodi da su se neki Jevreji naselili u mahale đe su se miješali s hrišćanima i muslimanima. Dominantna slika je uprkos tome bila uglavnom drugačija: „Ipak su, za razliku od drugih težili da se drže izolovano: i etnički i teritorijalno i celokupnim svojim socijalno-ekonomskim i kulturnim životom, nemajući ambiciju da utiču na život i navike ostalih Beograđana. Bili su krajnje odani svojoj veri i tradicijama (muškarci Jevreji su obavezno nosili brade kao svoju nacionalnu odliku), imali su zasebne mesarice, zbog specifičnog načina ishrane, svoja kupatila, lokale za ishranu i mesta za sastanke“ (Barišić, 2006: 77). Na sličan način karakteriše sefardske Jevreje (i teško da je Jovana mogla biti u kontaktu s drugim Jevrejima nego sefardskim) Hariette Freidenreich, koja potvrđuje da su pripadnici sefardskih vjerskih zajednica iz Beograda i Sarajeva živjeli jednim ekstremno tradicionalnim i patrijarhalnim načinom života (uporedi: Bohoreta, 2019). Jevrejsko društvo je bilo povezano brojnim unutrašnjim vezama i

¹⁰ Valja podsetiti na činjenicu da se radi o prevodu djela sa engleskog, u konverzaciji je možda bila korišćena riječ Jevrej umjesto Židov.

zatvoreno prema spoljašnjem svijetu. Socijalne i kulturne aktivnosti odvijale su se isključivo u okviru vlastitih, pretežno jevrejskih kvartova. Sefardski stil života formirao se pod jakim uticajem „orijentalnog miljea“. Ovi su Jevreji živjeli u jednospratnim kućama izgrađenim oko velikih avlija i namještenih u turskom stilu. Oblačili su se na osmanski način, uključujući fesove na glavama muškaraca, hranili su se „istočnom hranom“. Istovremeno su uspijevali održati značajan dio svog španskog kulturnog nasljeđa, uključujući jezik ladino i sefardski folklor. Privrženost jevrejskoj vjeri predstavljala je integralnu crtu ovog društva, koje je striktno održavalo tradicionalne jevrejske običaje (Freidenreich, 2001: 6). Takvi su vjerovatno bili i Jevreji koji su ostavili trag u šecanju jedne stogodišnje pravoslavne žene sa ševera Crne Gore sve do početka 90-ih godina 20. vijeka.

Zaključak

U ovoj studiji, na osnovu dostupnih, relativno rijetkih, fragmentarnih, ali raznovrsnih historijskih izvora, pokazali smo da je Crna Gora prije 1918. bila vjerovatno jedina evropska zemlja u kojoj nijesu živjeli Jevreji, čak ni u sasvim zanemarljivom broju. Jevreji se kao domicilno stanovništvo ne pominju u zvaničnim popisima, državnim aktima i zvaničnoj korespondenciji, ni u štampi, ni u izvorima druge vrste poput memoara ili relativno brojnih putopisa i drugih svjedočanstava inostranih autora. Glavni razlozi su očigledni. Crna Gora je bila jedna vrlo mala, siromašna, i sve do druge polovine 19. vijeka s obzirom na učestale konflikte s Osmanlijama istovremeno i vrlo nesigurna zemlja, odakle se stanovništvo masovno iseljavalo, dok je broj onih koji su se doseljavali iz drugih zemalja u Crnu Goru bio relativno zanemarljiv. S druge strane, pokazali smo da iz gledišta crnogorskog zakonodavstva nijesu postojale nikakve prepreke za potencijalno naseljavanje Jevreja, odnosno sljedbenika judaizma u vjerskom smislu. Naprotiv, crnogorski zakoni su po pitanju vjerske i nacionalne tolerancije bili za svoje vrijeme prilično liberalni i tolerantni. U Crnoj Gori prije 1918. praktično ne nailazimo na tragove antisemitizma. Stereotipi Jevreja koji se povremeno pojavljuju u crnogorskom narodnom predanju, legendama, anegdotama i književnosti tog doba bazirani su prije svega na njihovom dominantnom socijalnom identitetu (trgovci), bez tragova vjerski, nacionalno ili „rasno“ motivisanih predrasuda, o mržnji da i ne govorimo. Iako je u Crnoj Gori posebno poslije Berlinskog kongresa 1878. došlo do primjetne modernizacije, urbanizacije, porasta državnog aparata, i djelimičnog ekonomskog razvoja, specifične crte crnogorske modernizacije tog doba u velikoj mjeri su ograničile potencijalan prostor za moguće doseljavanje Jevreja (i ne samo njih). Naime, državni aparat je bio relativno malobrojan. Manjak

domaćih kadrova koji se ošeoćao u procesu izgradnje moderne crnogorske države uglavnom su kompenzovali tzv. izvanjci, većinom Sloveni iz Habsburške monarhije, posebno Srbi. U razvoju ugostiteljstva i sitne trgovine, koji je u drugoj polovini 19. i početkom 20. vijeka u mnogim evropskim zemljama Jevrejima nudio šansu za ekonomski i društveni uspon iz njihovog donedavno gotovo opšteg siromaštva i marginalne socijalne pozicije, u Crnoj Gori su sličnu ulogu igrali Albanci, iako ne treba zanemariti ni udio samih Crnogoraca u prvoj fazi razvoja kapitalističkih ekonomskih odnosa. Pored toga, analizirali smo prije svega na osnovu etnološke literature moguće jevrejske tragove u toponimiji, ličnim imenima i legendama (Žudjeli/Žuđeli, Jaudije, Čifuti i slično). Zaključili smo, u skladu s drugim autorima koji su već ranije dotakli ovu temu, da ove i slične termine koje izazivaju „jevrejske“ asocijacije ne možemo dovesti u direktnu vezu s „pravim“ Jevrejima, sljedbenicima judaizma, i da oni zato ne predstavljaju nikakav dokaz o nekadašnjoj prisutnosti Jevreja na ovim prostorima. Na kraju, pažnju smo posvetili i kontinentalnom ševeru današnje Crne Gore, odnosno crnogorskom dijelu Sandžaka koji je Kraljevini Crnoj Gori pripao tek poslije balkanskih ratova 1912–1913. Ni u ovom dijelu Crne Gore nijesmo pronašli istorijske izvore koji bi dokazivali da su na ovom prostoru prije 1918. živjeli Jevreji. Najbliže jevrejske zajednice nalazile su se na prelasku 19. i 20. vijeka u dijelu Sandžaka koji je poslije balkanskih ratova pripao Srbiji (Novi Pazar, Sjenica) i u istočnoj Bosni (Višegrad, Foča).

Izvori i literatura

Državni arhiv Crne Gore (DACG), Cetinje.

- An unsere Leser! (1916). *Cetinjer Zeitung*, nr. 1, 18. avgust 1916, s. 3.
- Arndt, T. – Dohnal, F. (2017). „Osudy židovských farmaceutů z českých zemí během holocaustu.“ In: *Česká a slovenská farmacie*, vol. 66, nr. 1, s. 35–45.
- Barišić, S. (2006). „Jevreji u Beogradu“, In: *Religija i tolerancija*, br. 5, s. 71–83.
- Benbassa, E. – Rodrigue, A. (1993). *Juifs des Balkans. Espaces judéo-ibériques XIVe–XXe siècles*. Paris: Éditions la Découverte.
- Blechová-Čelebić, L. (2007). „Vjerska slika Boke Kotorske početkom XV vijeka – arhivska svjedočanstva“, In: *Croatica Christiana periodica*, vol. 31, nr. 60, s. 59–74.

- Blechová-Čelebić, L. (2009). „První doklady židovského osídlení v benátském Kotoru (15. a 16. století). Výsledky archivního průzkumu Historického a Biskupského archivu města Kotor.“ In: *Mediaevalia Historica Bohemica*, vol. 9, nr. 2, s. 133–143.
- Bohoreta Papo L. (2019). *Sefardska žena u Bosni*. Sarajevo: Connectum.
- Brajović, S. (2013). „Between the Ottoman Empire and the Venetian Republic – The Bay of Kotor and the Montenegrin Coast in Early Modern and Modern Times“. In: *El Prezente Studies in Sephardic Culture*, vol. 7, *Menorah Collection of Papers*, vol. 3, Beer Sheva: Moshe David Gaon Center for Ladino Culture; Ben Gurion University of the Negev, s. 225–232.
- *Cemetery Tourism Study / Cemetery studija turizma*. (2021). autori projekta Bogdan Kušević, Marija Novaković, Kotor, 2021, dostupno na: www.jevzajcg.me/knjige/cemetery%20tourism%20study.pdf
- Čirgić, A. (2009). *Rječnik njeguškoga govora*. Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska.
- Čirgić, A. (2018). *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Freidenreich, H. P. (2001). *The Jews of Yugoslavia. A Quest for a Community*. Skokie: Varda Books.
- Gottlieb, Hinko (Hajim), *Židovski biografski leksikon*, glavni urednik Ivo Goldstein, dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/?p=86>
- *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku*. (2021). Autori projekta Marija Kušević i Bogdan Novaković, Kotor, dostupno na: <http://jevzajcg.me/knjige/JEVREJI%20U%20KOTORU.pdf>
- Jovičević, A. (1911). „Riječka nahija (u Crnoj Gori)“. *Srpski etnografski zbornik*, knjiga XV. Beograd.
- Jovičević, A. (1922). „Crnogorsko Primorje i Krajina“, *Srpski etnografski zbornik*, knjiga XXIII. Beograd.
- Jovičević, V. D. (1994). *Danilov zakonik: snaga države*. Podgorica – Priština: Oktoih – Grigorije Božović.
- Kapper, S. (1882). *Gusle. Ohlasy černohorské*. Praha.
- Kapper, S. (1998). *Pohádky přímořské*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- Kapper, S. (1999). *U Crnoj Gori*. Podgorica: CID.
- Lekić, P. (2022). *Hrišćanski kultovi u Crnoj Gori (I–XVIII vijek)*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Mentović, M. – Ajbl, M. (2019). *Jevreji Novog Pazara i okoline*. Novi Pazar: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije.
- Milić, Z. (1995). *A Stranger's Supper: An Oral History of Centenarian Women in Montenegro*. New York: Ywayne Publishers.

- Milić, Z. (1996). *Tuđa večera. Kazivanja stoljetnih žena iz Crne Gore*. Podgorica: CID.
- Mosinger, Benedikt Rudolf, *Židovski biografski leksikon*, glavni urednik Ivo Goldstein, dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/?p=1369>
- *Narodne priče iz stare crnogorske periodike* (2016). Sabrala, za štampu pripremila i priredila Zorica Mrvaljević. Podgorica: Muzeji i galerije Podgorice.
- Palavestra, V. (1966). „Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, Nova serija, sv. XX/XXI, Sarajevo, s. 5–86.
- *Pjesmarica Nikole Mazarovića*. (2018). Prir. Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Plamenac, R. T. (1997). *Memoari*. Podgorica: CID.
- *Popis svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima 1879*. (2009). Cetinje: Državni arhiv Crne Gore – Zavod za statistiku Crne Gore (2 toma).
- Popović, M. (2018). „Istorija i literarna mistifikacija u jednoj priči Stefana Mitrova Ljubiše o vjerskoj konverziji“. In: *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore*, br. 7–8, godina IV, s. 31–34.
- Scheer, T. (2013). „*Minimale Kosten, Absolut Kein Blut!*“ *Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908)*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Sindik, D. (1997). „Jevreji u srednjovekovnom Kotoru?“. In: *Zbornik 7 : Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej – Savez jevrejskih opština Jugoslavije, s. 102–104.
- Sindik, D. (2013). „Jews in Medieval Serbian Sources“. Eliezer Papo, Nenad Makuljević (ed.), *El Prezente Studies in Sephardic Culture*, vol. 7, *Menorah Collection of Papers*, vol. 3: *Common Culture and Particular Identities: Christians, Jews and Muslims in Ottoman Balkans*. Beer Sheva: Moshe David Gaon Center for Ladino Culture; Ben Gurion University of the Negev, s. 13–25.
- Stulli, B. (1989). *Židovi u Dubrovniku*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreba, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Kulturno društvo „Dr. Miroslav Šalom Freiburger“.
- Šistek, F. (2009). *Naša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*. Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska.
- Šistek, F. (2016). „Nationale Minderheiten in internationalen Beziehungen und der Gesetzgebung Jugoslawiens“. Kateřina Králová – Jiří Kocian – Kamil Pikal, hrsg, *Minderheiten im sozialistischen Jugoslawien: Brüderlichkeit und Eigenheit*. Frankfurt: Peter Lang, s. 27–71.

- Šístek, F. (2021). „Jevreji u Crnoj Gori u međuratnom periodu (1918–1941)“. *Lingua Montenegrina*, vol. XIV, sv. 2, br. 28, s. 175–201.
- Šobajić, P. (1996). *Bjelopavlići i Pješivci*. Podgorica: CID.
- Švob, M. (2004). *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice, I. Knjiga*. Zagreb: K. D. Miroslav Šalom Freiburger, Židovska općina Zagreb.
- Thau, Johanan (Johann), *Židovski biografski leksikon*, glavni urednik Ivo Goldstein, dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/?p=2585>
- *Vladalačka kuća Petrović Njegoš*. (1910). Cetinje: Odbor za proslavu 50-godišnjice vladanja Nj. Kr. Visočanstva Knjaza Nikole I.
- Vukmanović, J. (1988). *Crmnica. Antropogeografska i etnološka ispitivanja*. Beograd: SANU.
- Vukmanović, J. (2002). *Paštrovići. Antropogeografsko-etnološka ispitivanja*. Podgorica: CID.
- Vukotić, V. (2012). „Odjeci afere Drajfus u crnogorskoj štampi“, *Arhivski zapisi* (Cetinje), g. XIX, br. 1, s. 113–136.

František ŠISTEK

LAND WITHOUT JEWS? MONTENEGRO AND THE JEWS BEFORE 1918

The article tackles the question of possible Jewish presence in Montenegro before 1918. It is the first scholarly study on the topic. The introductory part summarizes the results of previous research on the presence of the Jews in the Bay of Cattaro (Boka Kotorska) and Montenegrin Littoral (Crnogorsko Primorje). Before 1918, this stretch of Adriatic coast, neighboring the independent principality / kingdom of Montenegro, belonged to the Republic of Venice and later the Habsburg Empire. However, the region maintained multiple lively links with Montenegro. Since the early 19th century until 1918, a small but steadily growing number of Jews (6 in 1811, 124 in 1910) lived in Kotor and other seaside towns. The main part of the text is dedicated to the territory of Montenegro in its pre-1918 frontiers. The research of a wide range of available sources – Montenegrin population censuses, official documents, period press as well as travelogues and other testimonies by foreign visitors – has revealed no mentions of Jews living in Montenegro proper. However, some Montenegrins did come into contact with the Jews beyond the borders of their homeland. The author then analyzes Jewish traces (including false traces) in Montenegrin toponymy, surnames and folk legends. He highlights the fact that there were no legal restrictions which would prevent Jews from settling in

Montenegro or potentially hinder their religious rights. The country was also free of antisemitic prejudice, discourse and politics. The main reasons which prevented the influx of Jews into Montenegro in search of professional opportunities were insecurity (until 1878–80, Montenegrins were frequently engaged in wars and local conflicts with the Ottomans and their Muslim neighbors) and limited possibilities for economic and social advancement in this tiny and underdeveloped land. In the last part of the article, the author pays attention to the Sandžak, continental region with a longer Ottoman past, divided between Montenegro and Serbia only after the Balkan Wars of 1912–13.

Keywords: *Jews, Montenegro, Balkans, demography, ethnology, religious and national minorities, Judaism*